

PŁEĆ A JĘZYK

PAULINA PYCIA

PŁEĆ A JEZYK

NA MATERIALE WSPÓLCZESNEGO JEZYKA
POLSKIEGO I CHORWACKIEGO

UNIWERSYTET ŚLĄSKI

WYDAWNICTWO GNOME

K A T O W I C E 2 0 1 1

© Copyright by Uniwersytet Śląski w Katowicach
Wszelkie prawa zastrzeżone

Recenzentka
Dr. sc. NEDA PINTARIĆ, red. prof.

Projekt okładki i szaty graficznej
MAREK FRANCIK

Publikacja sfinansowana ze środków
UNIwersytetu ŚLĄSKIEGO w KATOWICACH

ISBN 978-83-63268-03-9

Złożono czcionką Times
Printed in EU

GNOME — Wydawnictwa Naukowe i Artystyczne
ul. Drzymały 18/6, 40-059 Katowice, Poland
tel.: 603370713 e-mail: wydawnictwognome@gmail.com

SPIS TREŚCI

UWAGI WSTĘPNE	7
CZĘŚĆ PIERWSZA	
PLĘĆ, RODZAJ, GENDER – PROBLEM DEFINICJI I GRANIC	15
1. Płeć i rodzaj naturalny	16
2. Rodzaj	21
2.1. Rodzaj według słowników i encyklopedii	22
2.2. Rodzaj według gramatyk	24
2.2.1. Definicja rodzaju gramatycznego w ujęciu polskich językoznawców	28
2.2.2. Definicja rodzaju gramatycznego w ujęciu chorwackich językoznawców	31
2.2.3. Sposoby wyznaczania rodzaju gramatycznego	35
2.2.3.1. Klasyfikacja rodzajowa w języku polskim	38
2.2.3.2. Klasyfikacja rodzajowa w języku chorwackim	43
3. <i>Sexus</i> – pomiędzy płcią a rodzajem	52
4. <i>Gender</i>	56
5. Lingwistyka feministyczna wobec asymetrii językowej	59
5.1. Seksizm językowy	61
5.2. Krytyka feminizmu językowego	66
CZĘŚĆ DRUGA	
MORFOSYNTAKTYCZNE WYZNACZNIKI PŁCI	
W JĘZYKU POLSKIM I CHORWACKIM	73
1. Rodzaj gramatyczny rzeczowników osobowych	74
1.1. <i>Człowiek</i> – definicje i desygnaty	76
1.2. Uniwersalność rodzaju męskiego	81
1.3. Zjawisko dwurodzajowości	93
1.4. Kategoria deprecjatywności	98

2. Morfologia rzeczowników osobowych	102
2.1. Derywacja żeńskich nazw osobowych a mocja	109
2.1.1. Ograniczenia derywacji nazw żeńskich	120
2.1.2. Różnice semantyczne w parach derywacyjnych	126
2.2. Analityczne formy feminatywne	131
2.3. Słowotwórstwo żeńskich imion i nazwisk	135
3. Rzeczowniki osobowe w ramach relacji składniowych	143
3.1. Zaburzenia kongruencji w obrębie analitycznych form feminatywnych	145
3.2. Zgoda rodzajowa w podmiocie złożonym	152
UWAGI KOŃCOWE	166
Bibliografia (wybrane pozycje)	173
Sažetak	181

UWAGI WSTĘPNE

Moc dumy jest taka sama u kobiety, jak i u mężczyzny.

Seneka

Problematyka związana z pojęciami „płeć”, „rodzaj” i *gender* jest bardzo szeroka. Wśród wielu analiz zakłada się powiązań, warstw i wymiarów, które prowadzą do oddzielnych, dokładnie określonych dziedzin lub do badań interdyscyplinarnych. Stanowi ona przedmiot badań w zakresie szeroko rozumianych nauk przyrodniczych, humanistycznych i społecznych, w tym nauk o kulturze, wzbudza zainteresowanie lingwistów, ale także socjologów, antropologów, filozofów, psychologów. Każda z tych dziedzin stale redefiniuje człowieka – z jednej strony – jako jednostkę, z drugiej – jako zbiorowość, uwzględniając zarówno jego cechy indywidualne (tożsamość), jak i jego społeczny charakter. Język stanowi odzwierciedlenie postaw i preferencji jego użytkowników, obraz otaczającej ich rzeczywistości oraz zachodzących w niej zmian. W języku zatem – tak jak w rzeczywistości pozajęzykowej – płeć męska i żeńska nie są traktowane na równi, ich obraz jest zróżnicowany i asymetryczny.

Niniejsza praca ma charakter językoznawczy¹. Jej celem jest opis, analiza i systematyka najważniejszych aspektów dotyczących relacji płeć – język oraz przedstawienie podobieństw i różnic w tym zakresie pomiędzy współczesnym językiem polskim i chorwackim. Materiał językowy został w niewielkim, niezbędnym stopniu wzbogacany o interpretację społeczno-kulturową wówczas, gdy tego rodzaju uwarunkowania są zasadniczym czynnikiem wpływającym na kategorię rodzaju. Badania wpisują się więc w nurt reprezentowany przez prace Marka Łazińskiego, Małgorzaty Karwatowskiej i Jolanty Szpyry-Kozłowskiej,

¹ Książka jest zmodyfikowaną wersją rozprawy doktorskiej pod tym samym tytułem, napisanej pod kierunkiem prof. UŚ dr hab. Marii Cichońskiej i obronionej w 2007 r. na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Śląskiego.

Wiesława Tomasz Stefańczyka, Marty Nowosad-Bakalarczyk, Zrinki Glovacki-Bernardi, Tatjany Pišković i innych (por. Bibliografię). Praca z założenia nie porusza problemu biolektu, zwanego również stylem biologicznym (WILKOŃ 2000: 86), czyli problemu stylu komunikacyjnego kobiet i mężczyzn, a także charakterystyki nazw osobowych nacechowanych stylistycznie, które stanowią bardzo bogaty i zróżnicowany materiał dla odrębnych badań. Problematyka ta dotyczy przede wszystkim płaszczyzny stylistycznej oraz pragmatycznej języków.

Podstawę materiałową niniejszej analizy stanowią neutralne nazwy osobowe, tj. nienacechowane pod względem stylistycznym rzeczowniki, których desygnatem jest człowiek (mężczyzna i/lub kobieta). Praca opiera się na materiale językowym zawartym w dwóch typach polskich i chorwackich źródeł: różnego rodzaju słownikach, encyklopediach i innych pozycjach o charakterze naukowym, w tym podręcznikach, oraz w tekstach medialnych. Wśród systematycznie gromadzonych danych znajdują się przykłady wyekscerpowane z następujących gazet: „Gazeta Wyborcza”, „Dziennik Zachodni”, „Vjesnik”, „Slobodna Dalmacija”, „Večernji list” (z lat 2002–2006), wybiórczo z wcześniejszych i późniejszych numerów. Nieregularnie i okazjonalnie gromadzono także materiał z czasopism, audycji telewizyjnych (TVP1, TVP2, TVN, Polsat, HRT1) i radiowych (RMF FM, Radio Zet, HR1, HR2) oraz zasobów internetowych.

Przyjęto następujące kryteria analizy poszczególnych form feminatywnych i syntagm, które tworzą: zgodność z regułami słowotwórczymi i składniowymi (systemowe), akceptacja społeczna, które przejawia się w częstotliwości użycia danych struktur (uzualne), preferencje językowe rodzimych użytkowników języka (estetyczne), ciągłość historyczna (tradycja) oraz kryterium ilościowe². Należy podkreślić, że wymienione kryteria nie mają równego statusu i równej wartości. Kryterium uzualne opiera się bowiem przede wszystkim na intuicji, zwłaszcza w środowiskach niejęzykoznawczych, i nie ma mocy rozstrzygania, czy dana formacja jest zgodna z systemem, normą bądź tradycją. Kryterium estetyczne dotyczy w zasadzie jednej płaszczyzny językowej – warstwy fonetycznej, która wpływa na akceptację danej formuły lub jej odrzucenie. Za prymarne kryterium uznano więc kryterium systemowe, ponieważ zarzut dyskryminacji płci żeńskiej dotyczy poziomu języka jako systemu oraz jego realizacji. Szczególną uwagę skupiono zatem na przejrzystości i wyrazistości znaczeniowej. Niemożliwe jest jednak – w zakresie przyjętej metodologii – badanie zarysowanych zjawisk wyłącznie w ramach systemu językowego. Kategoria rodzaju należy bowiem do tych, które zarówno w sensie genetycznym, jak i w aspekcie

² Kryterium to zdecydowało o wyborze do analizy słowotwórczej produktywnych formantów słowotwórczych i o pominięciu formantów jednostkowych typu *-adia*, np. pol. *popadia*, *-adija*, np. chorw. *popàdija*.

funkcjonalnym są w istotny sposób zależne od szeroko rozumianych uwarunkowań pragmatycznych i przekraczają wyraźne granice systemu.

Przyjęcie takich założeń metodologicznych wynika też z chęci uzyskania przejrzystego obrazu kategorii rodzaju w dwóch językach słowiańskich – genetycznie bliskich sobie, a jednocześnie wykazujących wiele cech idiomatycznych. Wydaje się, że oparcie się na innej metodologii nie zapewniłoby zamierzonemu ujęciu konfrontatywnemu dostatecznej klarowności.

Książka została podzielona na dwie części. W pierwszej części punkt wyjścia stanowi przedstawienie polskich i chorwackich definicji pojęć „płeć”, „rodzaj”, *sexus* i *gender*, które pojawiają się w części drugiej o charakterze analitycznym. Pojęcie rodzaju mimo swojej wieloznaczności nie budzi wątpliwości, najwięcej kontrowersji wywołują natomiast w każdym przypadku terminy „płeć” i *gender*. Ich rozróżnienia podjęła się na początku lat 70., jako jedna z pierwszych, Ann Oakley, która twierdzi, że człowiek rodzi się jako osobnik płci męskiej lub żeńskiej, ale uczy się, jak być mężczyzną lub kobietą, jak powinien się zachowywać i jaka jest jego rola w społeczeństwie; *gender* to coś, co sobą przedstawiamy (por. HODŽIĆ, BIJEIĆ, CESAR 2000, ECKERT, MCCONNELL-GINET 2003). Teza o dyskryminacji kobiet staje się wizytówką tzw. feminizmu drugiej fali (chorw. *feminizam drugog vala*, ang. *second wave feminism*)³ w latach 60. i 70. XX w. i prowadzi do błędnego przekonania, że kobiecość to wyłącznie konstrukt kulturowy. Koncepcja ta zakłada, że płeć biologiczna opiera się wyłącznie na różnicach cech anatomicznych i biologicznych (narządy płciowe, hormony, chromosomy, itp.), wyklucza natomiast wszelkie różnice psychospołeczne, a zasadnicze atrybuty, postawy, role i zachowania przypisywane kobiecie i mężczyźnie uznaje za twory czysto kulturowe. Czy człowiek to *tabula rasa*, na której nic nie zostało zapisane (w tym wrodzone różnice płciowe), a wypełnią ją dopiero doświadczenie i życie? W tej części przedstawiono również polskie i chorwackie definicje omawianych pojęć, które ewoluują i obrazują zmianę w postrzeganiu świata. W związku z tym zaprezentowano także sposoby wyznaczania rodzaju oraz charakterystykę i porównanie systemu rodzajowego w języku polskim i chorwackim.

W dalszej części scharakteryzowano feministyczny pogląd na język, jego źródła i argumenty oraz krytykę takiej perspektywy. Tak zwana lingwistyka feministyczna reprezentuje stanowisko o głęboko zakorzenionym w języku seksizmie i przekonanie o językowej dyskryminacji kobiet. Za prekursora tej myśli uważany jest Jan Baudouin de Courtenay, który asymetrię rodzajowo-płciową w języku, będącą rezultatem nierównego traktowania płci w rzeczywistości pozajęzykowej, opisuje jako seksualizację (upłciowienie), ma-

³ Więcej o feminizmie m.in. w: NICHOLSON, red. 1999, BATOR 2001, GERHARD 2001, PUTNAM TONG 2002.

skulinizację (usamczenie) i wiryлизację (umężczyźnienie) języka (KARWATOWSKA, SZPYRA-KOZŁOWSKA 2005: 253). Charakterystyka ta dotyczy całego systemu językowego – począwszy od kategorii rodzaju gramatycznego, przez dominację rodzaju męskiego i jego uniwersalny charakter, a skończywszy na systemie morfologicznym i składni.

Różnice dotyczące płci są niezaprzeczalne, ale zarazem nie wykluczają one równego traktowania kobiet i mężczyzn. Problemem staje się jednak definicja płci i określenie przejawów dyskryminacji którejkolwiek z nich. Z pewnością krzywdzące są wszelkie uogólnienia i twierdzenia typu „naturalna rola”, „właściwe atrybuty”, „określone miejsce”, zarazem teorie mówiące m.in. o tym, że psychika kobiet różni się od psychiki mężczyzn, że płcie charakteryzuje różnorodność predyspozycji i preferencji, nie są atakiem wymierzonym w żadną z nich i nie zagrażają ich interesom. Ogromny wkład kobiet w kulturę – w tym działania na rzecz równości – jest faktem nie do podważenia, lecz emocjonalne podejście wpływa tylko negatywnie na jego uznanie i ocenę.

Aspekt socjolingwistyczny tego problemu przejawia się w tym, że język jako dynamiczny i otwarty system polifunkcyjny zarówno kreuje, jak i jest kreowany przez rzeczywistość pozajęzykową, a zatem również przez społeczny atrybut, jakim jest płć.

Opozycja męski / żeński należy do kategorii znanych od zarania dziejów, które funkcjonowały w ludzkiej świadomości na długo przed tym, jak pojawiły się w niej kategorie o charakterze językowym. Człowiek, który rodzi się jako mężczyzna lub kobieta, jest od początku „klasyfikowany” i kojarzony z określoną pozycją i funkcją społeczną, w ten sam sposób przebiega personifikacja i nominalizacja rzeczywistości pozajęzykowej⁴ (por. m.in. nazwy zawodów).

W drugiej części książki zanalizowane zostały morfosyntaktyczne wykładniki płci w języku polskim i chorwackim. Analiza obejmuje wybrane obszary, w których asymetria rodzajowo-płciowa jest szczególnie widoczna. Prymarny cel stanowi przedstawienie możliwości i ograniczeń w języku związanych z wyrażaniem obecności przedstawicieli płci męskiej i żeńskiej.

Pierwszym omawianym problemem jest androcentryczny charakter języka polskiego i chorwackiego, a także interpretacja znaczenia oraz zakresu użycia i referencji leksemu pol. *człowiek*, chorw. *čovjek*. Zarówno w języku polskim, jak i w języku chorwackim rodzaj męski (męskoosobowy) cechuje uniwersalność. Rzeczowniki osobowe w tym rodzaju pełnią podwójną funkcję: odnoszą się do mężczyzn i mają znaczenie ogólne, tj. odnoszą się zarówno do mężczyzn, jak i do kobiet. Rzeczowniki rodzaju żeńskiego są natomiast w dominu-

⁴ Warto dodać, że w języku polskim w XVIII w. zakończył się proces tworzenia kategorii (nie)męskoosobowości.

jącej większości pozbawione cech gatunkowości i generyczności⁵. W odniesieniu do tego zjawiska językoznawstwo feministyczne podkreśla, że ze względu na znacznie szersze znaczenie męskie nazwy osobowe są używane o wiele częściej niż ich żeńskie odpowiedniki, co w konsekwencji przyczynia się do tzw. językowej niewidoczności kobiet.

Następnie opisano zjawisko dwurodzajowości występujące w różnym natężeniu zarówno w języku polskim, jak i w języku chorwackim, odnoszące się do wyrazów, których desygnatami są osoby płci męskiej i żeńskiej. Rzeczowniki tego typu w obydwu językach reprezentowane są przez stosunkowo liczną grupę leksemów, którą można podzielić na trzy podgrupy, z których bardziej szczegółowo omówione zostały dwie pierwsze⁶:

- nazwy stopni, tytułów, stanowisk i zawodów (szczególnie prestiżowych), np. pol. *profesor, doktor, mecenas, świadek*; chorw. *prôfesor, dôktor, sùdac*;
- nienacechowane stylistycznie nazwy osobowe zakończone na *-a*, np. pol. *kaleka, sierota, sluga*; chorw. *slùga, siròta*;
- nacechowane negatywnie nazwy osobowe zakończone na *-a*, np. pol. *gapa, oferma*; chorw. *pròpalica, izdajica*.

W następnym podrozdziale zostało zanalizowane charakterystyczne dla języka polskiego zjawisko deprecjatywności. Polega ono na występowaniu w M l.mn. rzeczowników męskoosobowych form fleksyjnych niemęskoosobowych, które mają nacechowanie negatywne. Obok neutralnych formacji typu *chłopi, profesorowie, urzędnicy, doktorzy, policjanci* występują formacje nacechowane typu *chłopy, profesory, urzędniki, doktory, policjanty*. Zjawisko to jest różnie interpretowane. Językoznawcy traktują je wyłącznie jako zabieg stylistyczny polegający na subiektywnym nacechowaniu (por. BAŃKO 2001, JADACKA 2005) lub nadają mu status kategorii gramatycznej (por. KUCAŁA 1978).

W pracy sporo uwagi poświęcono także słowotwórstwu form feminatywnych. Analiza płaszczyzny słowotwórczej języka, a w szczególności tendencji w tworzeniu feminatywnych nazw osobowych ma na celu wykazanie, czy asymetrię płci w języku polskim i chorwackim można uznać za odzwierciedlenie dawnych systemów feudalnych i patriarchalnych, które znalazły swe odbicie w języku, ale nie poddały się takim zmianom jak w rzeczywistości pozajęzykowej, czy też na brak wyrazów parzystych pod względem rodzaju gramatycznego wpływają także inne czynniki. Determinanty socjologiczne i kulturowe,

⁵ Do wyjątków należą terminy, które określają nazwy zwierząt i ludzi, tzw. *epicoena / epikoina*, czyli rzeczowniki żywotne mające jeden rodzaj na oznaczenie osobników obu płci danego gatunku. Nazwy osobowe pełnią jednak tę funkcję bardzo rzadko, ponieważ sytuacja komunikacyjna przeważnie ujawnia płeć desygnatu (por. pol. *sekretarka*, chorw. *tâjnica* / pol. *sekretarz*; chorw. *tâjniĳk*).

⁶ Analiza skupia się na formach neutralnych pod względem nacechowania stylistycznego.

a przede wszystkim wzrost poziomu wykształcenia kobiet, ich aktywizacja zawodowa, dążenie do uzyskania niezależności i wyższego statusu społecznego przyczyniły się do zmian w hierarchicznym obrazie społeczeństwa. Obejmowanie przez kobiety nowych stanowisk, uzyskiwanie tytułów naukowych w dziedzinach zarezerwowanych dotąd wyłącznie dla mężczyzn stworzyło potrzebę wzbogacenia dotychczasowej terminologii o formy żeńskie. Jednak z uzupełnianiem luk leksykalnych o formy feminatywne związane są pewne trudności. W pracy porusza się zatem problem blokady derywacji feminatywów. Utrudnienia te można podzielić na te natury socjologicznej (niektóre środowiska uważają bowiem, że tworzenie żeńskich form tytułów, stanowisk i funkcji obniża ich prestiż) oraz te natury czysto językowej, tj. przeszkody w samym systemie językowym, który nie dopuszcza tworzenia pewnych formacji (czynniki fonotaktyczne, homonimia itp.). Brak wielu żeńskich nazw osobowych można także uzasadnić względami paradygmatycznymi czy też socjolingwistycznymi: jeśli dany zawód nie jest wykonywany przez kobiety (np. *ślusarz, górnik, hutnik*, nazwy godności kościelnych), nie ma potrzeby tworzenia żeńskiego derywatu. Kolejne podrozdziały obejmują analizę derywatów będących nazwami żeńskimi, które zostały utworzone poprzez proces sufiksacji lub zmianę paradygmatu, np. pol. *nauczyciel* > *nauczycielka*, *sędzia* > *sędzia / sędzina*, *profesor* > *profesorka*, (pan) *minister* > (pani) *minister*, *Kuncewicz* > *Kuncewiczowa*, *Kuncewiczówna*, *Zaręba* > *Zarębina*, *Zarębianka*; chorw. *učitelj* > *učiteljica*, *súdac* > *sütkinja*, *profesor* > *profesòrica*, *Petrović* > *Petrovička*.

Drugim analizowanym aspektem jest zatem funkcjonalność struktur feminatywnych określających tytuł, stanowisko, funkcję. Podjęto również próbę odpowiedzi na pytanie, czy formacje tego typu muszą / powinny mieć słowotwórczy wykładnik żeńskości. W części analitycznej poruszono m.in. problem różnic semantycznych występującym w parach derywacyjnych oraz złożonych form feminatywnych, a także żeńskich imion i nazwisk. Formy w rodzaju męskim mają bowiem charakter neutralny i uniwersalny, odpowiednik żeński odbierany jest często jako nazwa profesji niższej rangi, gorszej, mniej poważnej. W języku polskim blokada użycia struktur feminatywnych wynika przede wszystkim ze względów fonetycznych oraz z nacechowania potocznością. Natomiast w języku chorwackim obawa przed homonimią czy zakłócaniem pewnych kryteriów estetycznych jest w zasadzie marginalna. Hanna Jadacka zwraca uwagę, że w polszczyźnie ustabilizowała się specyficzna norma językowa, która w sytuacji bezpośredniego kontaktu preferuje stosowanie wyłącznie form męskich (ze zwrotem adresatywnym *pani*), np. *pani profesor*, *pani dyrektor*, *pani poseł*, a w pozostałych sytuacjach daje pierwszeństwo użyciu form feminatywnych, tradycyjnych, np. *znana profesorka*, *nasza dyrektorka*, *młoda posłanka*, a dopiero w przypadku braku żeńskiego odpowiednika – form męskich, np. *znana architekt* (JADACKA 2005: 128).

W języku polskim i chorwackim nierównorzędność płci widoczna jest w przypadku struktur składających się z męskich i żeńskich nazw osobowych. Problem dotyczy towarzyszących im form czasownikowych, przymiotnikowych i zaimkowych. W ostatnim rozdziale omówiona zatem została zależność płeć / rodzaj na poziomie relacji składniowych. Środowiska propagujące tworzenie i używanie formacji żeńskich (zwłaszcza środowiska chorwackie) powołują się bowiem na tradycję nazw feminatywnych i argumenty o charakterze składniowym, a w szczególności na zasady dotyczące kongruencji. Wysuwano argumenty, że w poprawnym, jednoznacznym i ogólnie zrozumiałym zdaniu, w którym referentem jest człowiek, wykładniki rodzajowe są nierozzerwalnie związane z płcią desygnatu. Konstrukcje typu: pol. *znana profesor, dyrektor przyszła, dziekan przemówi po minister*; chorw. *gospođa profesor je bila, *naša ministar, *sudac je izjavila* nie stanowią spójnego układu gramatyczno-znaczeniowego. Naruszają one normę ze względu na swoją nieodmienność, ponieważ omawiane języki są językami fleksyjnymi, oraz ze względu na konflikt rodzajowy w relacji: wyraz określany – wyraz określający. Należy jednak dodać, że w języku chorwackim dysharmonia ta ma zdecydowanie mniejszy zakres niż w języku polskim.

Drugą poruszaną w tym rozdziale kwestią jest problem zgody rodzajowej w podmiocie szeregowym, czyli strukturze często bardzo zróżnicowanej pod względem rodzaju i liczby poszczególnych składników. Nawet rodzimi użytkownicy języka nie zawsze traktują podmiot tego typu jako semantyczno-gramatyczną strukturę, która narzuca użycie orzeczenia w liczbie mnogiej. Błędy dotyczące związku zgody są tym częstsze, im dalsza jest odległość poszczególnych członów podmiotu od orzeczenia. Najmniej problematyczne jest uzgodnienie podmiotu szeregowego i orzeczenia pod względem liczby, orzeczenie w liczbie pojedynczej występuje bowiem w tego typu zdaniach stosunkowo rzadko. Najczęstsze błędy dotyczą natomiast kategorii rodzaju: orzeczenie dopasowywane jest jedynie do najbliższego składnika podmiotu lub nie uwzględnia się szyku przestawnego – orzeczeniowo-podmiotowego.

Uwagi końcowe zawierają podsumowanie, stanowiące próbę odpowiedzi na dwa zasadnicze pytania dotyczące relacji płeć – język: Czy w przypadku języka polskiego i języka chorwackiego można mówić o seksizmie językowym i zamierzonej dyskryminacji, czy też jest to widoczna, lecz jedynie asymetria wizerunku płci w języku? Czy wobec tego język może być neutralny „płciowo”, androgyniczny?

Omawiane w pracy przykłady asymetrii płciowo-rodzajowej w języku polskim i chorwackim nie obejmują wszystkich związanych z tą problematyką zagadnień i nie wyczerpują całego zakresu zjawiska. Ze względów formalnych zdecydowano się na charakterystykę tych aspektów, które w języku występują

najczęściej i które różnorodnie prezentują się w każdym z omawianych języków, zdając sobie jednocześnie sprawę, że każdy z analizowanych w pracy problemów może stać się przedmiotem oddzielnych badań.

Zarówno język polski, jak i język chorwacki charakteryzuje nierównorzędnosc wizerunku płci męskiej i żeńskiej, w obu płec żeńska zajmuje niższą pozycję w hierarchii. Niekorzystne miejsce płci żeńskiej zostało utrwalone na różnych płaszczyznach języka, m.in. na omawianych w niniejszej pracy płaszczyznach: leksykalnej, słowotwórczej i syntaktycznej. Przyjęcie dominacji płci męskiej nad żeńską wymaga jednak określenia stopnia tej dominacji oraz stosunku do niej. Językoznawcy zajmują różne wobec tego zjawiska postawy – od całkowitego niedostrzegania lub/i pomijania tego problemu (m.in. POLAŃSKI, red. 1999), poprzez podejście relacjonujące, które zajmuje się tą problematyką, pomijając jednak tło ideologiczne (m.in. GRZEGORCZYKOWA, ŁASKOWSKI, WRÓBEL 1984, GRUSZCZYŃSKI 2002, BRALCZYK 2002) – w ten nurt wpisuje się również niniejsza praca; podejście wyrażające krytyczny stosunek do omawianych zjawisk (m.in. BARIĆ 1988; 1989, HANDKE 1989; 1990; 1994, KOPALIŃSKI 1995, NAGÓRKO 2001, KARWATOWSKA, SZPYRA-KOZŁOWSKA 2005) aż do stanowiska, które akceptuje, a w pewnych sytuacjach nawet pozytywnie wartościuje, androcentryzm tkwiący w języku⁷ (m.in. KLEMENSIEWICZ 1957, KRAMARIĆ 1988, ŁAZIŃSKI 2006), i skrajnie odmiennego – radykalnego feminizmu językowego (m.in. MIEMETZ 1993, KODRNJA 2008).

W tym miejscu chciałabym złożyć serdeczne podziękowania Pani prof. dr hab. Marii Cichońskiej, Pani prof. dr. sc. Nedzie Pintarić, Panu prof. dr hab. Władysławowi Kryzi i Panu prof. dr. sc. Ivie Pranjkoviciowi za cenne rady i wnikliwe uwagi, które przyczyniły się do powstania tej książki.

⁷ Stanowisko to dotyczy przede wszystkim urabiania i używania form feminatywnych nazw stanowisk i funkcji, których celem jest wyrażanie pozycji społecznej danej osoby, a nie informowanie o płci. Męskie nazwy osobowe nie są bowiem nazwami nacechowanymi rodzajowo i dzięki temu przyjmują szersze, gatunkowe znaczenie.

SAŽETAK

Budući da su u jeziku prikazani stavovi i preferencije njegovih korisnika, problem relacije spol-jezik predmet je istraživanja u različitim disciplinama, prije svega u sociologiji, antropologiji, filozofiji, psihologiji i jezikoslovlju. U ovom je radu prikazana relacija spol-rod u poljskom i hrvatskom jeziku. U jeziku su osnovni kriteriji za istraživanje relacije spol-rod složnost s tvorbenim i sintaktičkim pravilima (sustavni kriterij), društvena akceptacija (uzualni kriterij), preferencije korisnika jezika (estetski kriterij), povijesni kontinuitet (tradicija) te kvantitativni kriterij¹.

U uvodnom, teoretskom dijelu, uz pregled poljskih i hrvatskih definicija gramatičkih kategorija roda, spola i *gendera* te prijelazne kategorije *sexusa*², predstavljen je i pregled rodnog sustava u poljskom i hrvatskom jeziku. Gramatički se rod često promatra u zrcalu izvanjezične dihotomije spola. Naime, jezik se u tzv. feminističkoj lingvistici definira kao sredstvo za iskazivanje i akceptiranje diskriminacije žena, pa čak i kao sredstvo manipulacije ljudskom svijesću. U radu se razmatraju ovakve teze o seksističkoj naravi jezika koji bi beneficirao muškarce, a s obzirom na to da pojedini jezikoslovci polemiziraju s ovim konceptom o jezičnoj diskriminaciji žena, ovdje se iznosi i kritika teza „jezičnih” feministkinja. Taj dio rada daje i odgovore na pitanja da li su i kada riječi *spol* i *rod* istog značenja, u kojim se kontekstima one pojavljuju, da li je moguća njihova izmjenična uporaba i sl.

U drugom, analitičkom dijelu analizira se relacija spol-rod na morfološkoj i sintaktičkoj razini poljskog i hrvatskog jezika. Cilj je prikazivanje mogućnosti izražavanja muškog i ženskog spola u jeziku na osnovi osobnih imenica. U prvom poglavlju – *Gramatički rod osobnih imenica* – opisan je androcentrični karakter jezika koji za rodno neodređene subjekte generalno koristi muški rod. Zbog potonjeg je upitna cjelovita i realna mogućnost prikazivanja i jezične identifikacije žena, a kao primjer navodi se analiza značenja i referencije leksema *čovjek* i teško prihvatljiv prijedlog uporabe struktura kao *studenti* i *studentice* (tzv. *splitting*). Za pojedine je imenice karakteristična njihova dvorodnost, tj. mogućnost pripadanja dvama rodovima, a u radu se daje pregled dvorodnih osobnih imenica koje su stilski neobilježene. Opisuje se također i tzv. kategorija *depreciativnosti*, karakteristična za muške osobne imenice, koja postoji samo u poljskom jeziku. U drugom poglavlju – *Morfologija osobnih imenica* – na osnovi analize ženskih oblika osobnih imenica upućuje se na neka pravila mocijske tvorbe riječi i na njezina ograničenja. Prikazuje se i razlika u uporabi, značenju i statusu imenica koje su nastale procesom sufiksacije tipa *profesorica* te imenica koje su nastale kao rezultat promjene paradigama – npr. (*gospođa*) *profesor* – u poljskom i u hrvatskom jeziku. U radu se dakle daje i kratki osvrt na tvorbu poljskih i hrvatskih imena i prezimena, koja su nezaobilazni elementi identifikacije subjekta, a sadrže i informaciju o spolu

¹ Taj je kriterij izvršio utjecaj na izbor plodnih sufikasa i na izostavljanje pojedinačnih sufikasa.

² Weisssove kategorije *sexusa* koriste morfološka sredstva srednjeg roda i zbirnih brojeva za označavanje raznospolnih grupa ili grupa u kojima se spol ne može odrediti, pa tako predstavljaju primjere jezične ne-identifikacije spola.

designata. Treće poglavlje – *Osobne imenice u okviru sintaktičkih relacija* – opisuje kršenje osnovnih pravila kongruencije u poljskom i hrvatskom jeziku. Budući da je uporaba struktura tipa *go spođa profesor* izvor problema pri izboru oblika atributa i predikata, u radu se prikazuju pravila sročnosti *ad formam* i sročnosti *ad sensum*. U vezi s analizom sintaktičkog plana jezika prikazuju se također složeni subjekti koji se sastoje od imenica različitog roda i broja te slaganje subjekata tog tipa s predikatnim riječima.

U završnom dijelu rada daje se odgovor na pitanje može li jezik biti bespolan i objašnjava se narav androginije. Istraživanje svih navedenih aspekata relacije spol-rod u jeziku vodi i do analize pojmova koji su rabljeni u ovom radu. Naime, može li se govoriti o jezičnoj diskriminaciji žena ili je prihvatljivije i razlošnije korištenje pojmova *asimetrija* i *disproporcija*?

Istraživanje pokazuje sličnosti i razlike između definicija, razumijevanja i percepcija kategorije gramatičkog i prirodnog roda te „vidljivost” žena u poljskom i hrvatskom jeziku, odnosno mogućnosti koje jezični sustav pruža da one budu „vidljive”. Analizom prikazanih podataka i navedenih primjera dolazi se do zaključka da je u hrvatskom jeziku stupanj spolno-rodne asimetrije niži nego u poljskom, a istovremeno se predočavaju slike poljske i hrvatske jezične zajednice te načini na koje se u njima predstavljaju spolni identiteti i socijalni odnosi. Činjenica je da jezik predstavlja i konstruirati određeno društvo i kulturu, no premda oba analizirana jezika pripadaju slavenskoj kulturi, moglo bi se ustvrditi da je poljski jezik u ovom smislu ipak konzervativniji nego hrvatski.